

ЧОМУ УКРАЇНСЬКИЙ ВОЄННИЙ ТРІУМФ 1648 р. ОБЕРНУВСЯ ПОЛІТИЧНОЮ КАТАСТРОФОЮ? ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

СТЕПАНКОВ ВІТАЛІЙ
(Кам'янець-Подільський)

Однією з найменших вивчених проблем Української революції XVII ст. продовжує залишатися вплив воєнного фактору на розв'язання її політичних завдань. Вперше на неї звернув увагу С. Томашівський, стверджуючи наступне: *“Наперед політичний бік війни не може бути оцінюваний без огляду на чисто мілітарну її сторону: загальне історичне правило таке, що після воєнних здобутків ідуть політичні користи, однаке ширина сих останніх звичайно не дорівнює вислідам воєнної акції. Отже доки не вияснило ся безсумнівно меж можливості воєнних успіхів, доти годі говорити про те, чи оружне щастє було вповни використане політично чи ні; а такого порівняння не робив доси ніхто з наших істориків”*. На жаль, і до нині ця заувага вченого виявилася недостатньо врахованою в історіографії. Тому не випадково А. Федорук, виступаючи опонентом на захисті моєї дисертації, знову ж таки відзначив доцільність глибокого дослідження впливу воєнних дій на політичну результативність розбудови Української держави.

Саме під таким кутом зору зробимо спробу окреслити масштаби впливу українських перемог 1648 р. на зародження ідеї незалежності Русі/України від Речі Посполитої та її реалізацію. В сучасній українській історіографії утвердилася однозначно позитивна оцінка наслідків національно-визвольної боротьби на початковому етапі революції. Як правило, вона аргументується здобутим воєнним тріумфом на полях битв, звільненням майже усіх етноукраїнських земель й перенесенням театру бойових дій на польську територію. Проте була й зворотня сторона цього переможного поступу – політична, що *de facto* зводила його нанівець. Оскільки вона не привертала до себе належної уваги дослідників, то відкритим залишається питання: чому українська

армія не закріпилася на зайнятих західних рубежах, а почала відступ “до України” (тобто у розумінні теренів традиційного козацького регіону – В. С.), залишаючи на поталу ворогу населення визволених регіонів?

Пошук відповідей на нього дозволив сформулювати наступні міркування:

- Жовтоводська і Корсунська перемоги українського війська зіграли вирішальну роль у переростанні локального козацького повстання в національну революцію, що влітку охопила Брацлавське, південь Волинського, Київське, Подільське і Чернігівське воєводства.

- Саме під їхнім впливом вперше в історії козацьких повстань у кінці травня його очільники передали через перекопського Тугай-бея польському коронному гетьману М. Потоцькому вимоги до Варшави, які передбачали створення до Білої Церкви (включаючи Лівобережжя) удільної й окремої іншої держави (“вільного козацького князівства”), в якій “до міст, замків і володінь, а ні старости, а ні воєводи жодного права не мали б”; саме ж Військо Запорозьке підлягало б “тільки одному королю”. Складалося враження, що Б. Хмельницький та його соратники домагтимуться від Варшави визнання для цього регіону щонайменше політичної автономії. Проте цього не трапилось. Як засвідчує аналіз інструкції послам від Війська Запорозького до короля Владислава IV (якого вже не було в живих) від 12 червня, вони переймалися лише захистом станово-корпоративних козацьких інтересів (скасування “Ординації” 1638 р., збільшення реєстру до 12 тис. осіб та ін.) й православної церкви, а національно-політичні пріоритети боротьби, що розгорталася, виявилися за межами “порядку денного”. Наявні джерела не дозволяють простежити причини цієї зміни вектору домагань на користь поміркованих козацьких проєктів минулого. Поділяємо міркування тих науковців, котрі вважають, що реєстрові козаки та їх старшини, що приєдналися до повстанців, розглядали свій виступ як “невільний гріх” захисту “рицарських” прав від зловживань магнатів і шляхти, а не як повстання супроти Речі Посполитої й короля, котрого сприймали як протектора.

- Українські перемоги викликали шок у польської шляхти та урядовців. Вперше з часу утворення Речі Посполитої у їхніх серцях поселився страх за майбутнє Вітчизни, за збереження її цілісності й незалежності. Вже 31 травня 1648 р. брацлавський воєвода А. Кисіль у листі до примаса М. Лубенського підкреслював, що *“настали нечувані поразки і вічна загибель, бо Вітчизна наша, яка була непереможна перед могутністю турецького султана й багатьох інших монархів переможена одним козаком-зрадником...”*. Він *“розтоптав славу поляків і любиму нашу Вітчизну”*. Тому вмовляв примаса негайно вживати заходів, аби з нею *“не трапилося (від чого нехай врятує Бог!) того ж, що з Римською імперією”*. Львівський райця С. Кушевич 4 червня констатував: *“З нами покінчено; ми загинули”*. Подібних оцінок десятки.

- Розгром поляків, похід Б. Хмельницького до Білої Церкви й розіслання ним до різних регіонів козацьких підрозділів відіграли вирішальну роль у спалаху масового постановня посполитих, яке носило чітко виражений національно-визвольний, соціальний та конфесійний характер. Сучасний польський дослідник М. Дроздовський переконливо довів, що тогочасна шляхта добре усвідомлювала антипольську спрямованість руського (українського) населення, в якій і вбачала основну небезпеку існуванню Речі Посполитої. У листі від 8 червня до поморського підкоморія хелмський єпископ підкреслював: *“Вся Русь від нас до нього (Б. Хмельницького – В. С.) переходить, відчиняє йому добровільно міста. Зростає величезне число цього свавілля і селянства... Вмовляю милосердя Боже про підкріплення, бо якщо його не буде, тоді Республіці кінець. Зрадник, не зустрічаючи спротиву, прийде і до Кракова. Безсумнівно, цього не уникне жоден куточок Польщі”*. Саме ця масовість повстання і рішучість його учасників звільнитися від польського панування й створювала реальні можливості для досягнення незалежності.

- Вони виявилися не реалізованими через відсутність як у Б. Хмельницького, так і в більшості старшин (що представляли переважно реєстрове козацтво) планів витворення самостійної держави. Не випадково припинення ними наступальних операцій з неприхованою радістю сприймалося шляхетською спільно-

тою. *“Це сталося, вважай – як зазначав князь А. Сангушко у листі від 10 червня до литовського підканцлера – по волі Божій, бо проти нього (українського гетьмана – В. С.) за такий короткий час при такій потузі жоден би не зміг встояти”*. На думку шляхтича Громковича (початок червня), *“якби сам Бог своєю найвищою силою не затримав Хмелька, то напевне тепер міг вже бути близько самого Володимира, позабирав запевне міста, в яких така є охота і так на нього очікують, як інші й батька не прийняли б з більшою охотою і вдячністю...”*.

- Влітку 1648 р. ідея незалежності Русі/України почала кристалізуватися не в гетьмана та його оточення, а в головах радикально налаштованих старшин, очільників загонів покаяного поспільства, рядових учасників боротьби. Відома заява захопленого до полону козака (червень) кам'янецькому старості, що *“вже держава від вас ляхів перейшла до нас – козаків”*. Джерела засвідчують, що повсталий люд домагався *“відмежування Русі від Корони”*, створення *“козацької Речі Посполитої”*, волів не заспокоюватися до тих пір, *“поки не дійдуть до Вісли”* й відсунуть до неї кордони Польщі тощо.

- Пилявецька перемога могла стати переломним в українському державотворенні. Польська армія як така припинила своє існування, а її окремі підрозділи розбіглися по різних кутках Корони Польської. Шлях до наступу на неї став відкритим. Швидкі і рішучі дії переможців за повної підтримки покаяненого населення Руського і Белзького воеводств, могли б привести якщо не до її капітуляції, то до визнання Української держави в етнічних кордонах. Однак, доводиться визнати слухність міркувань тих істориків (В. Брехуненка, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, Н. Полонської-Василенко, С. Томашівського та ін.), котрі відзначали, що Західний похід Б. Хмельницького мав на меті не їх звільнення від польської влади і не досягнення капітуляції Речі Посполитої, а лише демонстрацію мілітарної сили, щоб домогтися зведення на королівський трон прийнятеного для Війська Запорозького претендента. Тому Б. Хмельницький не поспішав, гаюв час на облогу Львова і Замостя, й, добившись обрання Яна Казимира монархом, пішов на укладення з ним відомого За-

мосянського перемир'я (21 листопада). Воно *de jure* знівелювало майже всі військові перемоги, а також результати національно-визвольної і соціальної боротьби населення, бо передбачало відступ армії до традиційного козацького регіону й повернення польських підрозділів, шляхти, урядників на решту щойно визволеної українцями території. Усе це відбувалось у той час, коли українська й татарська кіннота могли за 3–4 дні дістатися як до Кракова, так і до Варшави, а чисельність “війська до оборони Корони Польської”, за даними головнокомандуючого І. Вишневецького, сягала всього 13 тис. жовнів. За визнанням анонімого сучасника подій, якби Бог не відвів під Замостям гетьмана від “злого умислу”, то “напевне всі ми опинилися б у Гданську, бо так швидко у той час утікали”. Щоправда, відступаючи, Б. Хмельницький попросив короля не просувати польську армію далі Вінниці й Брацлава.

Отже, 1648 рік породив український феномен цілковитої політичної безпорадності при розв'язанні державних справ за умов блискучих військових перемог над противником. Подібні випадки траплялися і в наступні роки революції (зокрема після Батозької перемоги, Конотопського розгрому московської армії, Слободищенської битви тощо). Все це промовляє про існування складної проблеми, осмислення її природи, що потребує спеціального ґрунтового дослідження.